

EDUARD WINTER: FRÜHAUFKLÄRUNG

Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung. Berlin, 1966. Akademie-Verlag. 424 S. (Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens. Bd. 6.)

Négy évtizedes kutatásainak eredményét tárja elénk ebben a kivételes jelentőségű könyvben Eduard Winter, jórészt ismeretlen, elhanyagolt vagy feledésbe merült anyagon. A korai felvilágosodás korszakát, amelynek kelet- és középeurópai történetét tárgyalja, 1650 és 1750 között helyezi el. Ez az évszázad az európai művészetek történetében a barokk és a klasszicizmus virágzásának ideje: a német és a Habsburg-uralom alatt álló területeken, valamint a nyugati kereszténységhez tartozó szláv országokban, amelyekkel Winter könyvének jelentős része foglalkozik, főként a barokk. Még kell fontolnunk tehát, mit ért a könyv szerzője „korai” felvilágosodáson, a felvilágosodás első és számban egyre fokozódó jelenségein, amelyeket a korszak gondolkodása és vele együtt az irodalma is felmutat. Winter eszmetörténetet ad, az irodalomra vagy általában a művészetekre csak utal, a kor gondolkodásának tartalmára irányítja a figyelmét. Maga a korai felvilágosodás fogalmának használata is eszmetörténet koncepciójában keresendő. Eszerint az európai gondolkodás történeti fővonala a szakadatlan profanizálódás a középkor teologizmusához képest, ami a vallásos gondolkodásban a racionalizmus fokozatos érvényesülését hozza magával, a laikus gondolkodásban pedig a modern természettudományos szemlélet kibontakozását. A középkor után az újkor embere a humanizmus korszakában ismert először magára, s ennek az eszmetörténeti korszaknak három fázisát: a még a középkorban kialakuló korai, a virágzó, majd a késői humanizmus szakaszát a korai felvilágosodás követte, amely a késői humanizmussal egybefonódva érintkezett. Az átmeneti kor a humanizmus eredményeinek időleges visszaszorulásával (és a teologizmus újjáéledésével) járt együtt, a korai felvilágosodás áramlata azonban ismét elsodorta az akadályokat a fejlődés útjából és bevezette a felvilágosodás virágkorát.

Ez a skéma Eduard Winter eszmetörténeti szemléletének alapformája, amely azonban struktúrája szerint nem marad meg az

eszmék felépítmény-szférájában. A középkori klérus és a nemesség uralmának teologisztikus eszmei megnyilvánulását felváltó humanizmust természetesen a polgári osztály előretöréséhez köti, amit a feudális visszahatás, az ellenreformáció egy időre megakaszt. De pusztán az „ellen-reformáció” nem elegendő a feudális visszahatás európai jellemzésére. A Habsburgok katolikus világuralmi törekvéseit, a francia gallikanizmust, a protestáns uralkodók abszolutizmusát, a XVI–XVII. század fordulójának e jelenségeit a reformációellenesség egyformán nem jellemzi és nem is tölti ki. Winter elfogadja és sikerrel alkalmazza a korszak uralkodó politikai formájának jellemzésére K. Eder terminusát, a „felekezeti abszolutizmust” (Geschichte der Kirche in der Zeit des konfessionellen Absolutismus, 1949), amit a felvilágosult abszolutizmus és annak eszmei megnyilvánulása, a konfesszionalizmust feloldó tolerancia követ. A folyamat egyik ága — s ez a vizsgált országokban különösen jól megfigyelhető — az, hogy a felvilágosodás beszüremlik az egyházakba is (cartesianizmus, spinozizmus, janzenizmus, pietizmus, Toland deizmusa stb.), a másik ágon a profán gondolkodás érvényesíti az erősödő polgárság, a manufaktúrák, a hajózás, a gyarmati kereskedelem stb. szükségletei által létrehozott természettudományos eredményeket: a teologikus világnézetű Comenius szorgalmazza a reáliák tanítását, Galilei csillagászati bizonyítékai egyházi tilalom ellenére is elterjednek, s ahol a polgárság megerősödik, ott erőre kap a gondolkodás és a kutatás szabadságának követelése.

Az általános európai fejlődésnek ezeket a jellegzetességeit Eduard Winter Közép- és Kelet-Európa államaiban vizsgálja, mégpedig a német államokban, Ausztriában, valamint a Habsburg uralom alatt álló területeken, azaz Csehországban, a Felvidéken, Kárpát-Ukrajnában, azután meg Lengyelországban, Oroszországban, Ukrajnában. Közép- és Kelet-Európa déli határát az osztrák örökös tartományokkal, az akkori Magyarország töröknek nem hódolt területeivel, a Partium-

mal, valamint a déli szlovák, lengyel és ukrán nyelvi határral vonja meg; s ha e szétválásztás olykor problematikussá is, a vizsgált időszakban „Délkelet-Európa” túlnyomó része még csakugyan török befolyás (vagy éppen hódítás) alatt álló terület, s ilyen értelemben elkülönül. Kérdéses az ekkor már felszabadult magyar Alföld és főként a Dunántúl elhanyagolása; Erdély már a lengyel kapcsolatok miatt sem kerül el a szerző figyelmét, de természetesen ismeri és értékeli a puritanizmus és az anti-feudális protestantizmus erdélyi elágazásait is. Magyarázata szorult tehát, miért választja el egymástól Eduard Winter ugyanazon államterület részeit, amelyeknek nemzetiségei a méltóképpen tárgyalt nagyszombati egyetemen egyaránt jelen voltak. A magyarázat az, hogy a könyv, kitűzött célja szerint, a német és szláv kapcsolatok megvilágításában kívánja bemutatni tárgyát. A szerző történelmi realizmusa egyébként mintaszerű, amikor a több nép lakta állam északi részének szerepét értékeli a vizsgált eszmétörténeti folyamatban. (Jól tudja azt is, hogy a korai felvilágosodás csirái éppen a II. Rákóczi Ferenc uralma alá kerülő területeken tudtak a Habsburg katolikus-felekezeti abszolutizmussal szemben, ill. annak időleges visszaszorítása következtében kifejlődni.) A XIX. században kialakult nemzeti és nacionalista történelemszemlélettől Winter elhatárolja magát, s ez teszi képessé arra, hogy realisan mérje föl a közép- és kelet-európai városok részben német polgárságának szerepét is, amely — éppen mivel polgárság volt — részt kellett hogy vegyen a felvilágosodás kialakításában és elterjesztésében. Általában: az egész egységre irányuló szinoptikus szemlélete lehetővé teszi a szerző számára, hogy a közép- és kelet-európai fejlődésben a bármilyen nyelvű polgárság szerepét meglássa és ne becsülje le. Többször hivatkozik arra, hogy nem helyes egyszerűen a polgárság hiányáról beszélni ezeken a területeken, s adatokat hoz a nyelvileg és nemzetiségileg vegyes polgárság erejére, műveltségére, gazdagságára. Szinoptikus eljárása indításokat adhat és kell adjon arra, hogy Közép- és Kelet-Európa mai nemzeteinek irodalomtörténetét az itt történelmileg együttélő népek közös és hasonló kultúrájának, nem kulturális „érintkezéseinek”, hanem a történelmi együttélés folyamán kialakult kultúrához való tartozásának szempontjából vegyük vizsgálat alá. Ki tudna disztingválni a XVII—XVIII. századi Magyarország területén folyó latin nyelvű iskolázás és a vele párhuzamos latin nyelvű irodalom képviselőinek nemzeti hovatartozásában, ha a későbbi nemzeti nyelvű és szellemű irodalom szempontjait vetíti rájuk vissza? Eduard Winter tisztában van e nemzetiségileg vegyes

területeken működők nyelvének, műveltségének és állampolgárságának ellentmondásos problémáival, amelyek csak a nemzetek és nemzeti elfogultságok fölött álló marxista összehasonlító szemlélet segítségével oldhatók meg, sőt érthetők meg egyáltalán. S bár anyagát mai országhatárok szerint elkülönítve tárgyalja, az egész — gazdagon árnyalt — kép, amely élénk táru, azt szemlélteti, hogy az eszmék terjedésének sem állami, sem felekezeti határok, sem nemzeti és nyelvi különbségek, sem folyók és hegyek, városok falai vagy pusztaságok nem vetnek gátat. Az itt élő népek nemzeti és társadalmi tudatának, valamint ezt tükröző irodalmának és művészetének kialakulása tehát csak a közös vonások, érintkezések, párhuzamosságok és ellentmondások állandó figyelembevételével tárható fel a maga komplex valóságában. Eduard Winter kutatásainak ez volna egyik eredménye s tanulsága.

Egy másik pedig: hogy noha Közép- és Kelet-Európát vizsgálja, nem szakítja el a földrész nyugati felétől, hanem ami itt történik, azt az európai fejlődés egészébe ágyazza bele. Nem a fejlődés megkéséséről, időbeli elmaradottságától beszél, hanem arról, hogy milyen tényezők és hol lassították vagy segítették elő a közös európai jelenségek felszínre jutását vagy egyforma energiával való érvényesülését az Atlanti-óceántól az Uralig. Azzal a módszerrel, ahogy ő közelíti meg tárgyát, egyszerre tekintve át a korszak gondolkodástörténetének latin és nemzeti nyelvű megnyilvánulásait, maga az „elkésetttség” és „elmaradás” is másképpen fest: a közép- és keleti rész fejlődésének tanulságaiból az egész európai fejlődés ütemére tud következtetni. A korszak legnagyobb vezető politikusait, egy Nagy Pétert, egy Szavojai Jenőt ugyanaz a gondolkodás töltötte el, mint élenjáró kortársaikat Európa más vidékein, s a társadalmi és történelmi fejlődés eltérő vonásai nem akadályozták meg az eszmék áramlását, csak mint felépítményi jelenségeket lokálisan a társadalmi alapnak megfelelően módosították, gyengítették vagy siettették őket. Ennek a Közép- és Kelet-Európán túltekintő szinoptikus szemléletnek a következménye az, hogy Winter helyesen látja az Európa közepén elhelyezkedő német-ség *szükségszerű* közvetítő szerepét, és pedig — ahogyan nálunk is kísérlet történt ennek a ténynek a megvilágítására — mindkét, nyugatról keletre és keletről nyugatra vezető irányban. E kétirányú közvetítés a közvetítőket tekintve egyénileg lehet érdem és morálisan értékes cselekedet, történelmileg azonban sem ez, sem az, hanem a földrajzi elhelyezkedésből és a politikai irányulásból következik. Winter előtt világos a közvetítés két útja: az északi, amely a holland és angol területeket kapcsolja össze a kelet-európaiak-

ka], valamint a déli — Ausztria, elsőnek Bécs, — amely a keleti vidékek és főként a spanyol—olasz—francia szellemi tájak összekapcsolója, kölcsönös közvetítője. Nationalizmust Winter német vonatkozásban sem ismer, nem tér vissza a német vagy általában nyugati „kultúrfőlény” elmélet semmiféle formájához. Nyoma sincs könyvében az ún. „kultúrlejtő” gondolatának, mint amilyen a művelődési anyagot szállította volna Európában nyugatról kelet felé; e — tudomásom szerint a 30-as évekből származó — kép szemléleti maradványait még ma sem irtottuk ki egészen a tudatunkból. Ha Bacon, Galilei, Descartes, Mersenne, Newton, a korai felvilágosodás sok ihletője nyugaton működött, Kepler velük egyidőben vagy még előttük Közép-Európából sugározta a tudomány fényét nyugat és kelet felé, s a jezsuitizmussal harcban álló követői közül J. M. Marci, a természettudós és filozófus, cseh földről ihlette Spinozát, Andrzej Wiszowaty, a lengyel antitrinitáriusok egyik vezéralakja pedig 1656 és 1692 között Amszterdamban adta ki a *Bibliotheca fratrum Polonorum* kilenc kötetét, amelyek Newton és Locke közvetítésével Európa korai felvilágosodásának forrásai közé számíthatnak. A XVII. század közepén elűzött lengyel antitrinitáriusok másik „menedékhelye” Erdély volt, így a XVII. században, mint már egy századdal korábban

is, a németalföldi és az angol forradalom ideológiai elágazásainak összekötője Európa délkeletével, a földrész szellemi egységének fontos tanújaként. Ha tekintetbe vesszük, milyen óriási jelentőség jutott Közép- és Kelet-Európának a világ képének kialakításában a századfordulón és a XX. század folyamán, gondolnunk kell arra, hogy e misziónak voltak előzményei, e terület változatos történetében nem csupán valamely „elmaradás” ugrásszerű pótlására került sor, hanem az eddigi fejlődés kiteljesítésére is. Egész Európa története szempontjából pedig a kulturális és eszmei mozgás nehézkedési pontjának ingadozásáról beszélhetünk, amely nemcsak újkeletű, hanem visszanyúl a múltba a középkori Bizáncig és tovább.

Az olyan könyvek, mint Eduard Winteré nemcsak tudásunkat gyarapítják rendkívüli módon, hanem lelkiismeretünket is ébresztgetik: nem hanyagoljuk-e el, nem toljuk-e félre azt, amit elsősorban a mi feladatunk volna feltárni a tudomány számára, azt a múltat — éspedig európai kontextusban —, amelynek mi magunk is szenvedő részesei és tevékeny résztvevői voltunk. Eduard Winter a tudós önbíráló szerénységével azt hangsúlyozza, hogy ő még csak az első lépéseket tette meg.

Vajda György Mihály

VOLGIN, VJACESZLAV PETROVICS: A TÁRSADALMI ESZME FEJLŐDÉSE FRANCIAORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZADBAN

Ford.: Révai János, Gráff György, Kende László. Bp. 1967. Akadémiai K. 447 I.

Volgin tanulmánya — melybe egész életműve törekvéseit és eredményeit sűrítette — kivételes helyet foglal el ama monográfiák között, amelyek az utóbbi években napvilágot láttak, s a XVIII. század problémaköréit boncolgatják. Az elsősorban *forráskiadványokra* épülő Volgin-kötetet *módszertanilag* tartjuk a felvilágosodás-kutatás nyereségének.

A mű helyét kiváltképp figyelemre méltóvá teszi — tárgya, a *társadalmi eszme* története, amely könnyelműnek ígérkező megoldásokra is csábíthatta volna a szerzőt; s ez az alap és felépítmény kapcsolatának vizsgálata. Volgin láthatóan egy központi cél vezérli: e kettőnek (alapnak és felépítménynek) kapcsolatát úgy tartsa egyensúlyban, hogy a hangsúlyt valóban a *kapcsolatra* tegye. Ezt az elvét mindvégig következetesen érvényesíti, noha az előtte megjelent, s a század szellemi képével, társadalmi eszme-körével foglalkozó munkák a nagy egyéniségeknek kiemelkedő szerepet tulajdonítottak. Különösen figyelemre méltó ez, ha arra gondolunk, hogy a Szovjetunióban egy időszak-

ban olyan nézet vert gyökeret, amely a tudományos munkákra, azok módszereire is rányomta bélyegét. A nagy történelmi egyéniségnek már-már emberfölöttivé hatalmasodó történelemformáló erejére gondolunk, amelyet egyaránt sugalmazott a XVIII. század felfogása, amelyet nem csökkentett a romantikus társadalom-történetírás sem, amelyet századunk közepe táján nem helyezett hatályon kívül az a vezetési módszer, amely a személyi kultusz néven vonult be a történelembe, s amely kötelező normákat írt elő a tudományos kutatásnak is. Mindezzel csupán *jelteni* szeretnénk azokat a többszörsően összetett forrásokból származó nehézségeket és akadályokat, amelyek a szerző előtt tornyosultak. De nem is kell a figyelmünket a történelmi körülményekre fordítani, ha a nehézségekről esik szó. Werner Krauss nagy lélegzetű kötetét kivéve (*Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*) az utóbbi évek más külföldi művei (mint pl. Paul Reimann-é, Hermann Hettner-é, részben Otto Vossler-é, vagy a kritikai érdekű René Wellék-kötet stb.) — általában